

बदलती मराठी गझल: प्रतिमांच्या अंगाने घेतलेला शोध

शांताराम बाजीराव खामकर

संशोधक विद्यार्थी

न्यु आर्ट्सकॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, अहमदनगर,

Email : shantaramguru@gmail.com

सारांश: माधव ज्यूलियन यांची फार्सी वृत्तांच्या आधाराने आकारास आलेली गझल आणि उर्दू गझलेच्या प्रभावात आकारास आलेली सुरेश भट यांची गझल मराठी साहित्य पटलावर येऊन ७० वर्षे होऊन गेली. तेंव्हाचे सामाजिक, सांस्कृतिक, व्यावहारिक संदर्भ आणि आत्ताचे बदललेले संगणक युगातील आणि आंतरजालिय परिवेशातील संदर्भ, भौतिक घडामोडी, आदींमध्ये प्रचंड फरक झालेला आहे. म्हणून व्यक्त होण्याच्या गझल या काव्यविधेमध्ये आशय आणि विषयांचे प्रचंड वैविध्य आलेले आहे. मराठी गझलेमध्ये वाण्गमयीन मुल्ये खरेच प्रतिबिंबित होत आहेत का याचा अभ्यास करण्यासाठी गझलेतील बदललेले प्रतिमाविश्व एकदा पडताळून पहाणे आवश्यकच होते. माधव ज्यूलियन आणि सुरेश भट यांच्या प्रेरणेने सुरु झालेली गझल आणि आत्ताच्या गझलेतील तुलनात्मक आशय प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडण्यात आलेला आहे.

१. प्रस्तावना:

“वाहते देहात रक्ताऐवजी त्यांच्या गझल
लागल्यावर ठेचही म्हणतात जे “क्या बात है !” (आठलेकर, २०२२)

गझलेच्या वेडाची व्याख्या करणारा गझलकार सदानंद बेंद्रे यांचा हा शेर. अश्या शेराच्या दोन ओळी जेंव्हा काळजाला स्पर्श करून जातात, तेंव्हा येणारी अनुभूतीच शब्दातीत असते. अशा द्विपदिंना शेर म्हणण्या ऐवजी शेर म्हणणे उचित ठरावे इतक्या त्या ओळी वेगाने मनात खोल रुतून बसतात. गझलेची ही नशा प्रत्येकालाच जमते असे नाही. आणि म्हणूनच जो गझलकार असतो तो तितकाच चांगला गझलरसिक असतो असे ठामपणे म्हणता येते. मराठी गझलेचा इतिहास इथे नव्याने सांगण्याची गरज वाटत नाही. अनेकविध पुस्तके, गझलचर्चा, लेख आदींतून ते येतच राहिलेले आहे. १९६१ साली आलेल्या गझलसम्राट सुरेश भट यांच्या ‘रूपगंधा’ या संग्रहाच्या रूपाने सशक्त मराठी गझल मराठी काव्यविश्वात दाखल झाली. सुरुवातीचा चाचपडत सुरु झालेला पायवाटेवरील प्रवास घट्ट अश्या बांधीव रस्त्याने होऊ लागला आणि पुढे पुढे जात मराठी गझलेने स्वतःचा असा राजरस्ताच तयार केला. या रस्त्यावरील कुठल्याच वाटसरुचे योगदान नाकारणे अप्रस्तुत ठरेल आणि त्यांच्या नुसत्या नामोल्लेखालाही लेखणी कमी पडेल, अशी व्यापकता मराठी गझलेने मिळवली आहे. रिवातीकडून हमअसर होत जदीद ते माबादजदीद असा हा प्रवास प्रचंड आश्वासक आणि आनंददायी होत आला आहे. गझलेतील सौंदर्यस्थळे हाही मुद्दा अनेकांनी अनेकदा चर्चिला आहे. यात येणाऱ्या रदीफ, काफिये, लय, मात्रासमूह, आदीबाबींवर पुरेसे बोलल्या गेले आहे. त्याच्या पुढे आहेत गझलेत येणाऱ्या शब्दप्रतिमा. ज्यावर या अभ्यासातून प्रकाश टाकण्यात येणार आहे.

प्रत्येकाला मिळालेल्या भवताला नुसार ज्याचे त्याचे जगणे ठरत असते. म्हणजेच आपल्या रोजच्या जगण्यावर आपल्या भवतालाचा, त्यातील विविध घटकांचा, प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष बरा-वाईट परिणाम हा होत असतो. आणि हेच सगळे पुढे लेखणीतून झिरपत राहते. मग अभिव्यक्तीचे सुलभ माध्यम संवादक निवडत असतो व त्याद्वारे व्यक्त होत राहतो. ज्याच्या वाट्याला जे आले आहे ते कधी कधी वैविध्य दाखवत समोर येते किंवा वास्तवाच्या बाहेर जात विचारांच्या एका पातळीवर एकच

भाषा बोलताना दिसून येते. यातूनच खयालांचा टकराव पाहायला मिळतो किंवा आपल्या परिघाबाहेरची आशय अनुभूती आपल्यावर येऊन धडकते. ज्याच्या त्याच्या भवलातील निसर्ग, सण, उत्सव, यात्रा, लग्न, शेती, नोकरी, घर, परिवार, मित्र आदींसोबत माणसाचा व्यवहार होत असतो. आणि त्यातूनच भाव-भावनांचे असंख्य दोर मनाला स्पर्शून जात असतात. कधी कधी त्या दोराचा सुंदर हिंदोळा होत असतो. तर कधी कधी हे दोर गळफास बनून श्वासांचा कोंडमारा करत असतात. कविमन हे सगळे आपल्या शब्दकौशल्याने मांडत आले आहे. अनेकांच्या शब्दाहुतीने हा काव्ययज्ञ अव्याहत सुरू आहे. आणि पुढेही सुरू राहणार आहे.

२. गझलेचे बदललेले विषय आणि आशय:

मराठी गझलेतील अत्यंत महत्वाचे आणि निर्विवाद नाव म्हणजे सुरेश भट. त्यांच्या गझलेविषयी काय बोलावे? त्यांनी गझल नुसती लिहिलीच नाही तर आपल्या प्रयत्नांतून वाढवली सुद्धा.

कालच्या त्या कतलीचा हा खरा अहवाल नाही
कोणत्याही अक्षराचा रंग लालेलाल नाही (भट, २००५)

हा शेर म्हणजे आशयाच्या दृष्टीने वास्तवावरची नुसती टीकाच नाही तर स्वतःचा वेगळा विचार मांडण्याची धाडसी शैली आहे. अभ्यासकांच्या दृष्टीने शेराच्या बांधणीचे सर्व नियम सशक्तपणे सांभाळणाऱ्या या शेरासारखे असंख्य शेर भटसाहेबांनी लिहिले. नुसते लिहिलेच नाही तर ते जगले किंवा जगण्यातूनच निर्माण झाले. आणि म्हणूनच त्यांचे शेर अविस्मरणीय आहेत. मात्र पुढे भटांच्या प्रभावात/मार्गदर्शनात रचल्या गेलेल्या गझलांमध्ये आशय-विषय आणि मांडणीतील तोच तोचपण बऱ्याचदा पहावयास मिळाला. उदा. आयुष्याचा डाव हारणे, मित्राने घात करणे, पाठीवर वार होणे, स्वतःच अनंत धाडसे करणे, फुलांऐवजी काटे वाट्याला येणे, मोगरा, गुलाब सोडून इतर फुलेच न दिसणे, सरणावरचे अनुभव, इत्यादी इत्यादी. सुरुवातीला प्रेम, प्रणय, सखीचे सौंदर्य, विरह, स्वभक्ती, हेच मुख्य विषय असणारी मराठी गझल आता सामाजिकता, भावनिक आंदोलने, नातीगोती, विषयचिंतन, समस्या- उकल

असा प्रचंड मोठा आशयआलेख घेऊन प्रस्तुत होत आहे. याची अनेक उदाहरणे देता येतील.

‘मी एकटाच कसा अभागी आहे’ असा आशय घेऊन बहुसंख्य शेर मराठीत झाले आहेत. यासाठी सुखदुःखाची यादी, पाप-पुण्याची यादी, वाट्याला आलेली फुलांची किंवा पावसाची बरसात अश्या प्रतिमा वापरलेल्या दिसतात. (उदाहरण देण्याचे मुद्दाम टाळतो आहे) खरेतर ह्या प्रतिमा सुंदर आहेत मात्र पुनःपुन्हा निराशावादी आशय घेऊन आल्याने आस्वादकाचीही निराशा करून ठेवताना दिसतात. या उलट

लाख दुःखे भोवताली दुःख अपुले मग बघू
येउद्या हृदयात त्यांना कोण कुठले मग बघू (पांचाळे, २०२०)

असे जेव्हा दीपक अंगेवार लिहितात तेव्हा कुठल्याही प्रतिमेविना केलेला सकस असा शब्दाविष्कार आपल्याला दाद देण्यास उद्युक्त करतो. या शेरात अधोरेखित झालेला आशावाद प्रेरणादायी असून निराशेवर सहज मात करताना दिसतो. याच्या उलट, ‘मी एकटाच किती भन्नाट? किती भारी?’ असा फाजील आत्मविश्वास/आत्मगौरव दाखवण्यातही अनेक गझलकार मागे नाहीत. आकाशाला गवसणी घालण्याचे दिव्य त्यांच्या शब्दाशब्दातून घडत असते. अशावेळी तोंडात बोटं घालण्या खेरीज दुसरे कुठलेच काम रसिकाकडे नसते. सत्याच्या आभासावर उभी केलेली ती भासमान शब्दइमारत मुशायऱ्याचे वादळ ओसरले की मग मोडून पडते. अश्यात स्वतःला त्रयस्त मानून स्वतःचीच खुशाली विचारणारा चित्तरंजन भट यांचा हा शेर जेव्हा डोक्यासमोर येतो तेव्हा चमकून जायला होते.

सांग कोठे माणसा आहेस तू ?
चित्तरंजन भट, कसा आहेस तू ? (भट, २०१६)

आशय, विषय, प्रतिमा आणि सार, सगळेच श्रेय स्वतःकडे. म्हटले तर निवेदक हा पक्का स्वार्थी म्हटले तर पार कफल्लक. असे आतून आलेले शेरही अनेकजण लिहित आहेत. 'आतून' वरून एक निरीक्षण असेही आहे की, 'स्वतःच्या आत जाऊन स्वतःचा शोध घेणे' असा आशय, तहान, पाणी, ज्ञान आदी प्रतिमा वापरून रसिकांच्या माथी मारलेले अनेक शेर वाचनात आलेत. आता त्याची गंमत वाटत नाही.

मला भेटलेली माणसे दगाबाज/ धोकेबाज/ फसवे/ लफंगे/ लबाड होती. असाही आशय घेऊन आणि सोबत मुखवटे, पाषाण चेहरे अश्या प्रतिमा घेऊन व्यक्त झालेले शेकडो शेर पुनरावृत्तीमुळे रसिकांची दाद घेण्याऐवजी त्यांना तटस्थ ठेवताना दिसतात. ऐवजी

माणसांचा मंच आहे , माणसांचा संच आहे
मात्र या नाट्यामध्ये माणूस सादर होत नाही (जोशी, २०१४)

अश्या अनोख्या प्रतिमेसह जेव्हा कवि वैभव जोशी जुन्या आशयाचा नवा चेहरा घेऊन समोर येतो तेव्हा तो शेर समानुभावाच्या असंख्य काळजांचा ठाव घेतल्या शिवाय राहत नाही.

एकेकाळी स्त्री हाच गझलेचा मुख्य विषय बनून राहिला होता. तिचे सौंदर्य वर्णन, उपमा आणि अलंकारांनी सजवण्यात अनेकांनी आपली लेखणी खर्च केली होती. तिचे प्रेम, प्रणय, विरह आदी भावनांतून अनुभवास येणारे रूप सुद्धा अनेकांनी गझलेतून चितारले होते. मात्र या सगळ्याच्या पुढे जात वरील सर्व आशयांना विभ्रम म्हणत जेव्हा गझलकार भूषण कटककर ठाम विचार मांडतात की,

कुर्बान विभ्रमांवरती ही सारी दुनिया आहे
स्त्री हीच जगाची उर्जा, स्त्री हीच समस्या आहे (कटककर, २०१९)

असा तेव्हा तो शेर वेगळा आणि उजवा ठरतो. समस्थ स्त्री वर्गाकडे बघण्याच्या दृष्टीकोनाचे वेगळेच वर्गीकरण अनुभवता येते.

असे कितीतरी आशय, कितीतरी विषय आपापल्या अनुभवाच्या पातळीवर चिंतन करून नव्या प्रतीमांसह गझलांमधून येत आहेत. आपण इतकेच म्हणू शकतो की, प्रत्येकाचा पाऊस जसा वेगळा तसे प्रत्येकाचे भिजणेही वेगळे. रसिक म्हणून कधी ते आपल्याला सुखावत असते तर कधी विचारांच्या गर्तेत सोडून येते. मात्र आपल्या विचारांना तर्काच्या कितीतरी पुढे नेऊन ठेवण्याचे काम कवीने केले नाही तर नवलंच. अशा शब्द चमत्कारांची काही उदाहरणे..

“ओलेती भिजलेली काया
मौन तुझे! गडगडतो पाउस (प्रमोद खराडे)

क्षणभर माझा डोळ्यालाही डोळा नाही
कुठल्या रस्त्यावर स्वप्नांचे पाकिट पडले (गणेश नागवडे)

जीव आंब्याची डहाळी होत जातो
काय गाते कोकिला माहीत नाही (सतीश दराडे)

पोरगी नाजूक आहे फार माझी
अक्षताही फार सांभाळून फेका (निशब्द देव)

जंक्शन चुकलेल्या गाडीला
स्टेशनचे आकर्षण नसते (सुधीर मुळीक)

माझी इमर्जन्सी कधी कळणार नशिबाला
तो रेड सिग्नल आज थांबवणार नाही ना (शुभानन चिंचकर)

स्पर्श होताच लाट ओसरते
काय दुर्दैव हे किनाऱ्याचे (गोविंद नाईक) (पंडित, २०११)

३. स्त्रियांच्या गझलेतील प्रतिमा:

अनेक महिला गझलकारांनीही मराठी गझलेला आपल्या प्रतिभेने फुलवले आहे. फुलवले हा शब्द मी मुद्दाम वापरलाय कारण इथे सुद्धा खूप विषय वैविध्य असले तरी तरलता आणि अलंकारिक शब्दसौंदर्याची कुसर महिला गझलकारांच्या शेरांत अधिक पहायला मिळते.

“अजूनही कंप पावतेही
तुवा स्पर्शिली सतार तेंव्हा (संगीता जोशी)

रेशीमधार झिरमिर पडद्यातला पिसारा
दारी फुलून आला वेल्हाळ पावसाच्या (क्रांती साडेकर)

क्षणभर कट्टी, क्षणात बट्टी
परतुनि यावे तेच बालपण (संघमित्रा खंडारे)

कशी अचानक तार जुळाली दोन मनांची
तुझ्याचसाठी बघ रुणझुणले पेंजण माझे (संध्या पाटील)

औक्षणासाठी कशाला रे निरांजन
प्राण ज्योतीने तुला ओवाळते मी (मीनल बाठे)

निरागस, निरंजन, निरुपम अशी तू
खुशीने खुलावे फुला सारखे (मीना शिंदे)

मिठी मारायला लाटा पहा येती किना-याला
लपवते लाजुनी रेती उमटलेल्या शहा-याला” (प्राजक्ता पटवर्धन)” (संपा.कटककर & कोठीकर, २०१८)

अशी अजून कितीही उदाहरणे देता येतील. बरं सगळंच काही असंच लिहिलं गेलंय असंही नाही.

नाइलाजास्तव असावी शांत तीही
बोलण्यास्तव जीभ सक्षम असुनसुध्दा (जाधव, २०१७)

असा एकूणच स्त्री जीवनाची अगतिकता दर्शवणारा हा सुप्रिया जाधव यांचा वास्तववादी शेर बघा किंवा

संकटांचा आज सरला प्रहर बाई
भोगलेले सोसलेले विसर बाई (पंडित, २०११)

हा फातिमा मुजावर यांचा सहज सुंदर आणि सच्चा, जुने विसरून नव्याच्या स्वागतासाठी स्त्रीजातीला उभारी देणारा शेर बघा. सर्वस्तरांवरून आणि सर्व तऱ्हेचे अनुभव घेऊन बहुसंख्य गझलकारा लिहित आहेत. जे मराठी गझलेच्या दृष्टीने आश्वासक चित्र आहे.

४. मराठी गझलेची आजची स्थिती:

आज गझल लेखनाकडे आकर्षित होणारा मोठा लेखक वर्ग असूनही गझलेला योग्य ते साहित्यिक स्थान मिळवून देण्यासाठी झगडावेच लागत आहे. म्हणूनच तिला समृद्ध करण्याचे कामही सजगतेने व्हावे लागणार आहे. ही जबाबदारी लहान-मोठ्या सगळ्याच गझलकारांची आहे. त्यासाठी शहरी आणि ग्रामीण, तसेच बोली आणि प्रमाण, अशा पातळीवर भाषिकसौंदर्यांना अटकाव घालणे घातक ठरणारे आहे. नाही म्हणायला गझलेत विविध प्रयोग सातत्याने होत आहेत. अनेक गझलकार अपरिचित अशा शब्दाकृती घेऊन प्रस्तुत होत आहेत. मात्र अश्या प्रयोगांची सफलता साशंकित असते. म्हणूनच असे प्रयोग यशस्वी झाल्याची उदाहरणे अत्यंत कमी आहेत असे खेदाने म्हणावे लागते. हिंदी मिसन्याची जोड, हिंदी-इंग्रजी कवाफी, अगदीच ग्रामीण शब्द/भाषा, किंवा विविध बोलीभाषा यांचा आधार घेत अनेकांनी गझला करून पाहिल्या आहेत. मात्र त्यांची मराठी गझलरसिकांनी किती दखल घेतली? हा प्रश्न अनुत्तरीतच आहे. तरीही सहज ओघवत येणारे ग्राम्य शब्द/ आशय गझलेचे सौंदर्य वाढवण्यात उपयोगी पडत आहेत असेही दिसून आले आहे. ग्रामीण आणि शहरी कवींच्या आशय अनुभूतीचा, मांडणीचा किंवा प्रतिमांचा जेव्हा विचार होतो तेव्हा कवी अनिल यांच्या खालील ओळी नक्कीच आपल्या समोर उभ्या राहतात.

या सुखासिन दुःखितांनी घेतल्या कवितेस टाळ्या
जे खरे दुःखित त्यांची हाक अंधारात गेली (पंडित, २०१४)

मग कविवर्य मंगेश पाडगावकरांचे

घाम ओतुनी जो पिकवी मळे अमृताचे
दिवा झोपडीतून त्याच्या लागणार केव्हा (पंडित, २०१४)

हा शेर. किंवा

किती दूरवर विवंचनांचे वाळवंट मुर्दाड बघू
हया माझ्या ओसाड मनावर मिरगाची सर धाड बघू (कुलकर्णी, २०२२)

हा वैभव कुलकर्णी यांचा शेर, किंवा

तिफन थांबवून विचार करतो आहे मी
पेरू की खावू हे दाणे, काय करू ? (पंडित, २०१४)

हा वैभव देशमुख यांचा शेर. यांची आपापल्या अनुभव सत्यतेवर आपोआपच तुलना होत राहते.

मराठी गझल प्रगल्भ अभिव्यक्तीच्या एका वळणावर पोचत आहे. अशावेळी एक गोष्ट मात्र गंभीरपणे व्यक्त करावी वाटत आहे. ती म्हणजे मराठी गझलेत प्रमाण भाषेचा होत असलेला अट्टाहास. ज्यामुळे विविध आशय, विषय आणि स्वानुभूत प्रतिमांची गळचेपी होऊ पहाताना दिसते आहे. उर्दू किंवा हिंदीत, जिथे गझल प्रचंड प्रमाणात समृद्ध झाली आहे, तिथेही प्रमाणभाषेतून मुक्त होत किंवा सूट घेत अनेक शेर लिहिले गेले आहेत, अनेक गझला झाल्या आहेत. उर्दू किंवा हिंदीभाषेतली अदब, नजाकत, नम्रता, तरलता मराठीकडे तुलनेने फार कमी आहे किंवा मराठीचा तो स्वभाव नाही. शिवाय कवाफी मर्यादाही आहेतच. म्हणूनच स्वरकाफियाच्या वाढत्या प्रयोगाला अलिखित मान्यता मिळाली आहे. भाषेच्या रूपबद्ध चाकोरीत न अडकता त्या चाकोरीबाहेरील शक्यतांचा विचार नवी पिढी करते आहे ही बाबसुद्धा स्वागतार्ह म्हणावी लागेल.

हल्ली जाणकार आणि रसिकमंडळींच्या प्रयत्नांतून गझलेसाठी व्यासपीठ निर्माण होते आहे. यामध्ये गझलसंमेलने, 'गझलधारा', 'गझलरंग', 'आदब अर्ज है', 'गझल तुझी माझी' यासारखे मुशायरे आहेत. तसेच नव्यानेच निर्माण झालेल्या आखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनातील गझलकट्ट्याचाही उल्लेख करावा लागेल. काही गझलकार वैयक्तिक गझलांचे कार्यक्रमही करत आहेत. काही विविध सामाजिक माध्यमांमधून सादर होत आहेत. आपल्या पुरता का होईना रसिकवर्ग निर्माण होत आहे. आणि असे असले तरीही आजच्या पिढीतल्या एखाद्या सामान्य रसिकाला, "तुला कुणाची गझल आवडते?" असे विचारल्यास, जगजीत सिंग, पंकज उधास, गुलाम अली, अशी उत्तरे मिळतात. एखादा आदमासेच भीमराव पांचाळे किंवा सुरेश वाडकरांचे नाव घेऊन मोकळा होतो. फारच सुदैव असेल तर गझलसम्राट सुरेश भटांचे नाव ऐकायला मिळते. अजूनही गझल तिच्या गझलकाराच्या नावाने फारशी ओळखली जात नाही. माझा खालील शेर याच विचारांतून आलेला आहे.

सूत्रधार अन् गवई झाले मालक ज्यांचे
त्या गझलांनी कुणाकडे न्यावी गाऱ्हाणी

तरीसुद्धा गझलेला रसिकाभिमुख करण्याचे जे काम आजवर अनेक गझलगायकांनी केलेले आहे, त्यांचे योगदान मात्र विसरता येणारे नाही. पिढी दर पिढी गझलेची ही अमृतगोडी रसिकांपर्यंत पोहोचवण्याचे प्रभावी काम ह्या मंडळींनी केले आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की गायनानेच गझल रसिकांपर्यंत पोहोचते. मात्र असा भ्रम असणारे गझलकार मुशायऱ्यांमधून बेसूर घसा खरडताना आपल्याला दिसतात. अशावेळी शेर चांगला असूनही आपल्या शैलीदार गायनाने त्याची तर माती होतेच वरून स्वतःचेही हसे होते ती गोष्ट वेगळीच. गझलेला मुळातच स्वतःची अशी लय असल्याने त्या लयीतले वाचनसुद्धा योग्य तो परिणाम मिळवून देण्यास सक्षम असते. म्हणूनच अनेक मंचांवर तरन्नुम सादर करण्यास मज्जाव केला जातो. याची दुसरी बाजू अशीही आहे की एखाद्याने खूपच सुस्वर सादरीकरण केले (अनेक जण करतातही) तर त्यानंतर तहत सादर करणाऱ्यास रसिकांचे अवधान साधण्यास अडचण येऊ शकते. यातील अजून एक मुद्दा असा आहे की, गझल जशी लिहिणाऱ्यांना आणि ऐकणाऱ्यांना आकर्षित करते तशी ती गाणाऱ्यांनाही आकर्षित करत असते. त्यामुळेच अनेक गायक गझलेचे शब्दसौंदर्य आणि अर्थ चमत्कृतीला भुलून गझलेच्या मागे लागलेले पहावयास मिळतात. मात्र गझलेचा स्वभाव समजून उमजून चाली बांधणारी आणि गाणारी मंडळी बोटावर मोजण्या इतकीच आहे. त्यातही त्यांचा आवाज गझलगायनानुकूल असेल तर बहार येते. नाहीतर गझले ऐवजी तिचे भक्तीगीत किंवा भावगीत होते आणि मग श्रोत्यांची दाद आहे!-वाह! ऐवजी मान डोलावण्यात बदलते.

५. समारोप:

फार झाले, वार झाले, भार झाले , ठार झाले इ.इ. रदीफ-काफियांची आगीनगाडी करता आली आणि तिला वापरून गुळगुळीत झालेल्या आशयाचे डबे जोडता आले की आपण गझलकार या सदरात मोडण्यास लायक झालो असे मानून घेण्याचा काळ आता राहिलेला नाही. 'भटांचा भटारखाना' म्हणणाऱ्यांच्या उरात धडकी बसावी इतक्या झपाट्याने हे 'गझलांमृताचे रोपटे' वाढत आहे. फोफावत आहे. त्याची संख्यात्मक वाढ जशी विविध सामाजिक माध्यमांतून दिसू लागली आहे, तशी ती गुणात्मक

आहे का? यासाठी पूर्वग्रह बाजूला सारून नव्या गझलेकडे डोळसपणे बघण्याची गरज आहे. नक्कीच त्यातील नव्याची तथ्ये आपल्या स्पष्टपणे जाणवतातच.

६. निष्कर्ष:

वरील अभ्यासावरून काही निष्कर्ष मांडता येतील.

१. सुरेश भटांच्या समकालीन आणि सुरेश भटांच्या नंतरची गझल यात आशय, विषय आणि प्रस्तुतीकरणाच्या पातळीवर अनेक बदल झालेले आहेत.
२. मराठी गझलेत काळानुरूप नवीन आशय आणि शब्द येत आहेत.
३. गेल्या दशकभरात मराठी गझलकारांची संख्या जितकी वाढली आहे तितकेच शैली वैविध्य पहावयास मिळत आहे.
४. रिवायती गझलेकडून जदीद गझलेकडे होत असलेला मराठी गझलेचा प्रवास गझल साहित्यासाठी आश्वासक आहे.

संदर्भ सूची:

१. कटककर भूषण ., (२०१९). (बेफिकिरी □. पृथ्वीराज प्रकाशन : पुणे .
२. कटककर भूषण ., & कोठीकर उमेश . (२०१८) गझलवर्षा. पुणे. पृथ्वीराज प्रकाशन :
३. कुलकर्णी वैभव ., (२०२२). (गझल विठ्ठल. तुळजापूर. समग्र प्रकाशन :
४. जाधव सुप्रिया ., (२०१७). (कोषांतर. पुणे. पृथ्वीराज प्रकाशन :
५. जोशी वैभव ., (२०१४). (मी वगैरे. पुणे. रसिकराज प्रकाशन :
६. पंडित राम, (२०११). (गझल सुरेश भटांनंतर. नवी मुंबई. अभिव्यक्ती प्रकाशन :
७. पंडित राम ., (२०१४). (मराठी गझल अर्धशतकाचा प्रवास. नवी दिल्ली. साहित्य अकादेमी :
८. भट सुरेश ., (२००५). (झंजावात. नागपूर. साहित्य प्रसार केंद्र नागपूर :

आंतरजालीय संदर्भ:

१. आठलेकर अनिल, (२०२२, सप्टेंबर २८). (Anil Vidyadhar Athalekar's post. facebook: <https://www.facebook.com/share/p/16GTBM9iyv/> मधून सप्टेंबर २८, २०२२ पुनर्प्राप्ती
२. पांचाळे भीमराव, (२०२०, डिसेंबर १८). (Youtube. [www.youtube.com](https://www.youtube.com/watch?v=32aSStvPiwA): <https://www.youtube.com/watch?v=32aSStvPiwA> मधून डिसेंबर २०, २०२० पुनर्प्राप्ती
३. भट चित्तरंजन, (२०१६, ऑक्टोबर ८). (Chittaranjan Bhat's post. facebook: <https://www.facebook.com/chittaranjan.bhat/posts/pfbid02KdKw8uawA8wkZ7NtkhCsUq1lwhGvND4Xn26yHwi9Hf7bMY9gEfFmdaMf9KKihcMK1> मधून ऑक्टोबर २०, २०१६ पुनर्प्राप्ती